

Такі ж вази розміщуються на всіх кутах та виступах палацу. Цікавим є оздоблення вікон на першому поверсі та вишукані псевдобалкончики на другому. На головному фасаді розміщено барельєфи з античними та рослинними мотивами а також ніша, в якій ймовірно містилася скульптура. Оздоблення інтер'єрів не збереглися. Планування палацу коридорне з двостороннім розміщенням приміщень. За своїм архітектурним стилем палац в Котюжанах близький до відомого Лівадійського палацу, що був побудований у той же час.

Палац розташований на території ландшафтного парку та фруктовому саду, що займають площу 11 га. на горбистій місцевості неподалік річки Лядова. Пологий схил переходить у крутий та обривчастий яр з густою рослинністю. Над яром на початку ХХ століття збудовано міст-віадук, особливістю якого є високі опори. Міст я одним із небагатьох збережених творів декоративно-паркової архітектури малих форм. Міст збудовано із місцевого сірого граніту. Дорога до палацу в ті часи вела саме по ньому. Неподалік від нього є другий одноарковий міст, споруджений у той же час. У садибі зберігся кам'яний стіл, стільниця якого зроблена із цільного грубо обробленого куска каменю[2,с.161].

Напередодні Другої світової війни у палаці містився будинок для дітей репресованих батьків. Під час нацистської окупації жителі Котюжан врятували життя 120 його вихованців. Нині тут розміщено школу-інтернат. Палац та міст є пам'ятками архітектури і містобудування національного значення, а парк – місцевого значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Приходи і церкви Подільської єпархії. Під редакцією Ю. Сіцинського. Біла Церква, 2009.
2. Володимир Ревуцький. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувщину містечок та сіл Мурованоктуриловецького району. Житомир, 2023.
3. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1. Гол. редактор Ю. Зінько. Вінниця, 2019.
4. В. Серветник, В. Тучинський. Люди твої, Мурованоктуриловеччино. Довідкове видання. Вінниця, 2020.
5. Чотирнадцять мандрівок Вінниччиною. Укладач Д. Антонюк. К., 2009.
6. Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків та резиденцій в Україні. Путівник. К., 2012.

Валерій Рекрут

«РОЗПРЯГАЙТЕ, ХЛОПЦІ, КОНЕЙ...» ВПЕРШЕ ЗАСПІВАЛИ В ГАЙСИНІ

***Анотація.** У статті висвітлюється діяльність гайсинчанина Балацького Дмитра Євменовича – видатного диригента й організатора хорових колективів в Україні, автора всесвітньо відомої пісні «Розпрягайте, хлопці, коней». На підставі матеріалів*

кримінальної справи проти нього повідомляються нові дані щодо його біографії і життєвого шляху..

Ключові слова: Гайсин, хорові колективи, Київ, капела бандуристів, репресії, заслання, повоєнне життя і творчість.

Valerii Rekrut

«UNHARNESS THE HORSES, LADS» WAS FIRST SUNG IN HAISYN

Abstract. *The article highlights the activities of Dmytro Balatsky, a resident of Haysyn, a prominent conductor and organiser of choirs in Ukraine, author of the world-famous song "Unharness the horses, Lads". On the basis of the materials of the criminal case against him, new information about his biography and life is reported.*

Keywords: *Haysyn, choirs, Kyiv, bandura chapel, repression, exile, post-war life and life.*

У когорті видатних уродженців Гайсинщини постать Балацького Дмитра Євменовича – композитора, організатора та диригента хорових колективів, керівника Державної зразкової капели бандуристів, педагога й мистецтвознавця – посідає чільне місце. Його життєвий шлях і творчі здобутки частково висвітлені на сторінках довідкових видань та в окремих публікаціях відомих науковців і краєзнавців [1-4]. Зокрема в «Українській енциклопедії» ім. М.П. Бажана [5], «Великий Український

Енциклопедії» [6], «Українській музичній енциклопедії» [7], «Енциклопедії Сучасної України» [8], «Вікіпедії» читаємо, що Д. Балацький народився 26 жовтня 1902 р. в повітовому місті Гайсині Подільської губ. і помер 15.03. 1981 р. в Полтаві. [9].

Враховуючи неспадаючий інтерес з боку науковців та краєзнавців та зацікавленість громадськості у пізнанні історії життя та діяльності діячів-популяризаторів творчості М. Леонтовича, бачиться доцільним висвітлити життєвий шлях Д. Балацького – одного із відданих шанувальників музичного таланту славетного композитора. Тому, в даній статті, аналізуючи вже оприлюднені в сучасному науково-краєзнавчому просторі матеріали та виявлені архівні матеріали, пропонуємо більш поглиблено розглянути життєві перипетії та музично-

Отже, враховуючи оприлюднені нами дані, ми стверджуємо, що справжньою датою дня народження Дмитра Євменовича Балацького потрібно вважати **8 листопада 1901 року**.

Зазначимо, що Дмитро Балацький народився в багатодітній родині, де батько вирощував сільськогосподарську продукцію, а у вільний час працював як ремісник-стельмах-чимбар. Подружжя разом виховувало п'ятьох хлопчиків (Олександра, Олексія, Костянтина, Петра, Івана і Дмитра) та одну дівчинку (Марію) [11, арк. 14]. Заробляючи важкою працею певні кошти, батьки забезпечували можливість усім дітям здобути пристойну освіту. Вони ж усіляко підтримували їхнє бажання брати участь у культурно-просвітницькому житті української громади міста. Відомо, що брат Олександр закінчив Одеське кадетське училище й дослужився до чина поручика. Інші брати брали участь у Першій світовій війні в рядах російської армії. Однак після демобілізації та повернення з полону тільки Костянтин приєднався до Української революції. Він служив в армії УНР і, за даними Дмитра Євменовича, восени 1919 р. помер на станції Зятківці. За версією чекістів, у листопаді того ж року Костянтин разом із залишками вояків Українського війська емігрував до Польщі. Однак, на допиті в НКВС Дмитро Євменович не вказав ні місця поховання, ні країни перебування брата [11, арк. 15].

Звертаючись до історіографії життєдіяльності Д. Балацького, зазначимо, що його дитячі та юнацькі роки пройшли в Гайсині, де він здобув освіту, закінчивши (ймовірно, у 1918 р.) міське вище початкове училище [12, арк. 98 зв.]. Саме в родинному колі й у шкільному закладі він опанував «*нотну грамоту*» й навчився грати на різних музичних інструментах. Протягом цього часу він потоваришував із Валеріаном Михальчуком – в майбутньому відомим композитором і музикознавцем. Поруч з ним він пройшов шлях до трагічних 1937-1938 рр., коли обоє потрапили в царину сталінських репресій.

Водночас, Дмитро, як талановитий музикант-початківець, виявив глибоку любов до хорового співу – давньої традиції українців через думи, балади і пісні передавати свою щедрість, мужність і поміркованість, виспівувати сподівання на кращу долю. До речі, Гайсинщина здавна славилася хоровими колективами, котрі, як правило, діяли майже у кожному населеному пункті й у своєму репертуарі орієнтувалися на виконання народних пісень та творів українських композиторів. Торкаючись початку ХХ ст., варто лише згадати народні хори в Краснопілці, Красносільці, Зятківцях, Кузьминцях, Могильній та ін. [4, с. 4]. Окреме місце у цій шерезі посідала творчість музичних колективів Степаської другокласної учительської школи, де під проводом її керівника, настоятеля місцевої церкви священника М. Трепецького на початку ХХ ст. успішно діяли духово-струнний оркестр та чоловічий і згодом мішаний хор. Саме виступи цих колективів на території повіту, в т. ч. неодноразово в Гайсині, вражали численних слухачів майстерним виконанням досить складних класичних і народних вокальних творів. У репертуарі оркестру і хору значне місце відводилося народним пісням і мелодіям в обробці вчителів музики [13, с. 60]. За роки діяльності (1897-1919) педагогічний колектив учительської школи під керівництвом панів-отців М.

Трепещького, а згодом С. Дзюбинського суттєво наповнив культурно-освітній простір повіту підготовленими фахівцями. Неабияке значення мало те, що після 3-х років навчання випускники вільно володіли «*нотною грамотою*» (були спроможні записати на нотний стан почуті пісні і мелодії). Саме вони на високому професійному рівні здійснювали керівництво співочими гуртками, народними хорами та оркестрами [13, с. 61].

Варто зазначити, що з вибухом Української революції в громадських закладах культури Гайсина успішно діяли декілька творчих колективів. Стимулом до активного розвитку народного мистецтва стало проголошення Українською Центральною Радою орієнтації на відновлення державності України. За повідомленням Я. Огородника, певну роботу проводили ентузіасти драматичного гуртка, який розпочав свою діяльність ще з 1905 року і ставив спектаклі з українського репертуару. Вистави завжди закінчувалися дивертисментом, в якому виступав хор з українськими піснями. До числа ентузіастів цього гуртка входили добродії С. Середюк, А. Белендій, М. Михальченко, Ф. Козловський та панянки А. Балацька, О. Колянківська, П. Лужецька [14, с. 301].

Як зазначалося вище, в діяльності цього колективу брав участь С. Середюк – відомий в Гайсині керівник хору («*хресний батько*» Дмитра Балацького). Звісно, він же навчив похресника «*читати ноти*» та залучив його і всю родину до участі в культурному житті міста. Зокрема брат Олексій, знаючи, що 17-річний Дмитро вже вмів підбирати мелодії «*на слух*», доручив йому зробити те ж саме до тексту віршу, який він написав разом з учасником драматичного гуртка Д. Дзевелюком [2, с. 478]. За даними П. Ротача, історія виникнення пісні під назвою «Розпрягайте, хлопці, коней...» пов'язана з постановкою самодіяльної п'єси «Кочурівці», написаної артистами гуртка. Головну сюжетну лінію твору становило невдале залицяння парубків до красуні Оксани з приміського поселення Кочурів. Вийшло так, що один з них, щоб привернути увагу дівчини, засипав криницю в її садку й таким чином намагався примусити її ходити до його колодязю. Інший залицяльник, щоб завоювати серце дівчини, вирішив знайти нове джерело води і взявся копати «*криниченьку*» в Оксаниному садку. Але красуня покохала іншого козака, а згаданим вище залицяльникам, як кажуть, «*дала гарбуза*». Виявилось, що серед парубків з «*розбитим серцем*» був двоюрідний брат Дмитра Андріян, який також брав участь у роботі гуртка та, ймовірно, разом з Олексієм був автором цієї мелодрами. Талановитий Дмитро швидко підібрав до віршу музичний супровід й таким чином народилася славнозвісна пісня «Розпрягайте, хлопці, коней...». Дебютне виконання твору відбулося в Гайсині навесні 1918 р. [2, с. 478].

Мелодія пісні негайно полюбилася слухачам і з неймовірною швидкістю розлетілася територією України та згодом Росії. Популярність її настільки зросла, що значна частина населення вважала наспів народним і навіть не здогадувалася, що текст і мелодія твору народилися в Гайсині завдяки аматорам місцевого драматичного гуртка. Лише згодом було визнано, що автором музичної частини пісні

був Дмитро Євменович Балацький і вперше її заспівали саме на підмостках гайсинського міського театру [15].

Слід зазначити, що після запровадження влади Директорії УНР важливим напрямком її діяльності стала підтримка просвітнянського руху, який на початку 1919 р. набув відчутного піднесення. На теренах Гайсинщини дух просвітництва також знайшов поширення й отримав відповідну підтримку з боку влади. Так, на звернення міської «Просвіти» депутати повітової народної ради виділили грошову допомогу в розмірі 15 тис. крб. для улаштування української книгозбірні та утримання власного хору під керівництвом Д. Козловського [16, с. 346]. Також відновив свою діяльність драматичний гурток, артисти якого у супроводі капели ставили відомі на той час вистави: «Як ковбаса та чарка», «Бувальщина», «Нещасне кохання», «Степовий гість», «Хмара» та ін. [16, с. 534].

Неабиякою популярністю серед гайсинчан користувався міський хор імені К. Стеценка, диригентом якого був С. Середюк. Однак під час воєнних подій кінця 1918 – першої половини 1919 р.р. частина учасників хору покинула співочий гурт й тому колектив опинився в скрутній ситуації. Лише наприкінці літа 1919 р. після встановлення влади «Гайсинської трудової республіки» значна кількість громадян відгукнулася на звернення діячів місцевої української громади. Диригент запросив до хору співаків й співачок *«з добрим голосом, особистим нахилом до спієу та співчуттям до цієї справи, незважаючи на віру та національність»* [17, с. 2]. Відновлений співочий гурток швидко *«став на ноги»* й, виконуючи на високому професійному рівні твори відомих українських композиторів, продовжив чарувати слухачів.

Знаковою подією для учасників хорового колективу стала участь у заходах щодо зустрічі в Гайсині Голови Директорії УНР Симона Петлюри. 18 вересня Головний Отаман Армії УНР спільно з представником уряду Румунії та уповноваженим американської місії США відвідав місто, де зустрівся з військовим гарнізоном і представницькими делегаціями від громадськості повіту. У супроводі національного хору (керівник Середюк), у виконанні якого звучав гімн *«Ще не вмерла України...»*, високих гостей вітали повітовий комісар С. Максимчук, голова народної управи П. Лисоволик, очільник міста О. Осовський, представник від єврейського населення Х. Гернер та інші [18, с. 1].

Відчутний вплив на розвиток народних хорів здійснювала повітова шкільна рада. Зібрання учительської громади 24 вересня ухвалило відповідні постанови, спрямовані на залучення освітян до активного громадсько-політичного життя краю. Зокрема, делегати рекомендували учителям брати участь у створенні національних хорів та осередків «Просвіти» [19, с. 1].

Окупація краю військами большевицької Росії у 1920 р. негативно вплинула на культурне життя української громади Гайсинщини. Звісно, відбулося примусове зросійщення репертуару усіх хорових колективів, які були змушені виконувати «Інтернаціонал» та пісні так званого революційного змісту на кшталт *«Смело, товарищи, в ногу»* чи *«Вихри враждебные веют над нами...»*. Однак навіть у таких умовах *«Реве та*

стогне Дніпр широкий...» не зникли із пісенних репертуарів численних хорів, а «Розпрягайте, хлопці, коней...» стала улюбленою у виконанні учасників народних свят і зібрань.

Отже, підбиваючи підсумок життєдіяльності Дмитра Балацького у 1918-1920 рр., зазначимо, що протягом вказаного періоду він послідовно опановував музичну освіту й став переконаним прихильником української народної пісні. Під ідейним керівництвом директора Гайсинської гімназії П. Левицького (голови т-ва «Просвіта») в числі національно орієнтованої групи товаришів (А. Балацький, С. Грошев, А. Купрієвич, В. Михальчук, В. Шманкевич та ін.) Дмитро брав активну участь у діяльності хорового колективу, струнного і духового оркестрів. Після закриття просвітанських установ Д. Балацький та ще декілька молодих гайсинчан, проігнорувавши большевицький комсомол, стали членами «Комуністичної юнацької спілки» (КЮС) – молодіжної організації, пов'язаної з діяльністю УКП (боротьбистів) [20, с. 115]. Ясна річ, що вожді РКП(б) оголосили КЮС *«контрреволюційною організацією»*, котра підлягала ліквідації. Дійсно, на початку листопада 1920 р. за наказом начальника Губернської надзвичайної комісії (ГНК) В. Ніковського (у той час всі губернські органи влади розміщувалися в Гайсині – **В.Р.**) були проведені масові арешти серед так званих петлюрівців, націоналістів та громадян небольшевицької політичної орієнтації. Утім, поширення чуток і певне маневрування повстанських загонів навколо міста спонукали очільника ГНК В. Ніковського переглянути справи арештованих і звільнити частину з них. Про це в наказі зазначалося так: *«Застосувати самі рішучі заходи щодо негайної розшуку слідчої в'язниці зі всіх справ ГНК»* [21, арк. 123].

Слід зазначити, що панування московської окупаційної влади на території Гайсинщини вдалося встановити лише в кінці 1920 р. Ясна річ, що її дії означилися масовим терором з боку сумнозвісного ЧК та його агентів. Як виявилось, у складі працівників цієї структури знайшли притулок чимало непевних осіб, серед яких посаду районного інформатора обіймав Афанасій Гріщенко. Саме цей негідник згодом здійснив вбивство М. Леонтовича – видатного українського композитора, хорового диригента і педагога. Смерть автора всесвітньовідомого «Щедрика» настала вранці 23 січня 1921 року в с. Марківка Гайсинського повіту Подільської губ. (нині: село Гайсинського р-ну Вінницької обл.) [4, с. 3]. Вбивця-грабіжник при спробі затримання поранив міліціонера й сам у подібному стані опинився на лікарняному ліжку [22, арк. 11]. Але за вчинені вбивство та озброєний спротив працівникам міліції злочинець заслуженого покарання не поніс. На разі доля А. Гріщенка невідома. Утім, за даними авторитетних дослідників, цей нелюд ще довгі роки *«блюкає світом»*.

Звістка про трагічну смерть М. Леонтовича розлетілася на території України і спонукала величезну кількість громадян до гідного вшанування його постаті. За даними В. Прибили, вже через тиждень після жахливої трагедії в Києві відбулось заснування Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича (далі – МТЛ) [4, с. 4]. Загибель геніального композитора викликала серед музично-культурної спільноти Гайсинського краю несподіваний для окупаційної влади

громадський рух. Твори М. Леонтовича та українські народні пісні стали візитівками усіх співочих колективів. За даними В. Прибили, на території Гайсинщини членство в Подільській філії МТЛ набули співочі гуртки в місті Гайсині та інших населених пунктах повіту, зокрема: Красносілці, Вікнині, Дашеві, Зятківцях, Краснополці, Ладижині, Могильній, Сальковому, Серединці, Ситківцях, Соболівці та Теплику [4, с. 4].

На початку червня 1921 р. Гайсин та його околиці сколихнула низка гучних арештів серед учасників так званої «Позапартійної групи вільних соціалістів». Метою масштабної операції чекістів стала ліквідація потужного осередку «укапістів» (українських комуністів) та есерівських централістів (центральна течія УПСР) під проводом колишнього голови Гайсинського ревкому І. Петруня та відомого діяча-есера І. Миколайчука [23, с. 80-94].

Вирішальним чинником для початку масштабної операції проти так званих «вільних соціалістів» стала інформація, отримана від сумнозвісного В. Голенка – колишнього помічника А. Волинця, соратника отаманів Лиха і Гиви. Саме він, намагаючись уникнути покарання за певні кримінальні злочини, виклав старшому слідчому відділу В.П. Куровському дійсні і вигадані «компрометуючі матеріали» на І. Петруня та його спільників. Зокрема, керівник губернського штабу повстанського комітету І. Петрунь, мав очолити повстання і з допомогою отаманів здійснити переворот на території губернії та розгорнути рух проти московських комуністів по всій советській Україні [23, с. 93]. За твердженням одного із учасників цієї організації, значенний антисоветський рух мав політичну прокладку: «...щось лівіше Петлюри й правіше комуністичної партії» [24, арк. 20].

Тоді ж, 3 червня, вінницькі і гайсинські чекісти з допомогою оперативних працівників політвідділу 24 дивізії, розквартированої в місті, провели масові арешти. До камер попереднього затримання (КПЗ) потрапило чимало вчителів, працівників культурно-освітніх установ та учасників самодіяльних колективів. Загалом оперативники заарештували 93 громадянина, з яких частина була звільнена, а 51 особа отримала покарання. При тому, лише 14 арештованих «зізналися» у скоєні «контрреволюційних злочинів» [23, с. 93]. За свідченням очевидців, коли арештованих у Гайсині учасників організації «вільних соціалістів» відправляли до Вінниці, із вагону голосно лунала пісня «Ще не вмерла України...», яка нині є державним гімном України [25, арк. 30 зв.].

Розглядаючи матеріали кримінальних справ проти фігурантів надуманої «контрреволюційної організації», вражає жорстокість чекістів, які без будь-яких об'єктивних підстав (цілковита відсутність речових доказів: зброї, прокламацій та ін. документів тощо) розправлялися з життям ще зовсім молодих національно орієнтованих громадян. Так, 25-річний секретар повітового військового комісаріату Дмитро Дзевелюк (він же один із авторів тексту пісні «Розпрягайте, хлопці, коней...») був розстріляний лише за те, що, як переписувач паперів, міг бачити якісь контрреволюційні документи і таким шляхом знати про існування організації. Категоричні заперечення

заарештованого щодо правдивості «свідчень» його начальства ніякого значення не мали, 3 серпня 1921 р. його розстріляли [26, арк. 14].

Подібної долі зазнав режисер драматичного гуртка, 23-річний мешканець с. Гунчі Кирило Коханчук. На думку слідчого, як працівник гайсинського військового продовольчого комітету, він міг знати про існування організації. До того ж, Кирило, начебто, ходив у сусіднє село Бондурі з метою встановити контакти з отаманом Лихо [27, арк. 47].

У лещата чекістів потрапив диригент популярного на Гайсинщині хорového гуртка 23-річний Василь Платонович Козловський (квітень 1898 – 03.08.1921). Він працював учителем співів Гайсинської єдиної трудової школи № 2 та педагогічної школи ім. Т.Г. Шевченка. Талановитий хорový диригент втратив життя лише за те, що підтримував зв'язки з деякими учасниками міфічної організації «соціалістів» [25, арк. 11]. Більше того, у 1937 р. чекісти возвели диригента хору В. Козловського у ранг керівника «підпільної контрреволюційної націоналістичної організації», яка ставила за мету повалення советської влади та організації «Самостійної України». Опираючись на неправдиві свідчення про тісний зв'язок з бандою Волинця і Петлюри, слідчий констатував, що організація мала свій хор, який виконував «...різні шовіністичні і контрреволюційні пісні» [28, арк. 17]. До складу співочого гуртка входив його старший брат Федір. Арештованому в листопаді 1937 р. Ф.П. Козловському (секретареві Гайсинської районної прокуратури) за це присудили 10 років ув'язнення [28, арк. 28].

Від рук чекістів відійшов в інший світ професійний військовий музикант Григорій Сорочук, який після демобілізації брав активну участь у музично-культурному житті міста. На допиті він категорично відкидав будь-яку причетність до «заколотників». Однак після відповідного фізичного впливу хворий на легені музикант «з'знався», що був зв'язковим між отаманом Лихо і головним заколотником І. Петрунем [24, арк. 6].

Торкаючись долі Д. Балацького та інших учасників молодіжного руху, зазначимо, що Дмитро та його двоюрідний брат Андріан, а також вірний друг Валеріан Михальчук потрапили до списків «націоналістів і заколотників». Однак їм пощастило зберегти життя. За даними декількох свідків, молодикам вдалося втекти з-під арешту [29, арк. 9 зв.].

Отже, аналізуючи матеріали справи так званих «вільних соціалістів», інспірованої керівником Подільського губ. ЧК Л. Заковським (Г.Е. Штубіс, 1894-1938), ми пересвідчилися, що вона стала однією із перших масових терористичних операцій спец. служб большевицької влади. Щоб добути потрібні зізнання, чекісти застосовували методи фізичного впливу та запровадили злочинну практику повного ігнорування принципів презумпції невинуватості.

Після літньої 1921 р. погромницької акції чекістів, внаслідок якої загинули диригент хору Д. Козловський і декілька його активних учасників, культурне життя міста перебувало в гнітючому стані. Проте брати Балацькі, Валеріан Михальчук та інші ентузіасти продовжували удосконалювати свою співочу майстерність у хорі Свято-Миколаївського собору під егідою настоятеля храму священника Миколи Борецького –

майбутнього єпископа Гайсинського та згодом Митрополита УАПЦ [30, арк. 50 зв.]. Регентом (диригентом) співочого гуртка виступав Андріан Балацький, якому спільно з братом Дмитром і товаришем Валеріаном вдалося залучити до участі в хорі чимало талановитої молоді. Крім виконання духовних акафістів хористи розучували пісні українських композиторів, у т. ч. М. Леонтовича, та власні авторські музичні твори.

За даними В. Прибили, музично-педагогічна справа в Гайсині сягнула значного рівня з відкриттям в місті тимчасових педагогічних курсів (ймовірно, після ліквідації подібного закладу в Степашках – **В.Р.**). На посаду завідувача цієї установи було призначено професора Олексу Левитського – «...глибокого знавця справжньої краси української пісні та ансамблевого співу» [4, с. 8]. Завдячуючи новому керівнику педкурсів був створений хор під керівництвом Я. Мазура. Співочий колектив поповнився обізнаними нотній грамоті співаками, котрі були спроможні виконувати різні голосові партії в доволі складних хорових партитурах. Зокрема до участі в колективі долучилися відомі в Гайсині хористи: брати Балацькі, В. Михальчук, С. Грошев та ін. Однак у лютому 1923 р. відбулася зміна керівника колективу, на посаду якого запросили Миколу Володимировича Калиновича – досвідченого вчителя співів і знаного диригента із с. Серединки. Саме йому вдалося наповнити репертуар хору творами М. Леонтовича, що забезпечило колективу неабияку популярність. Прихильність до творчої спадщини знаменитого композитора стала переконливим аргументом для присвоєння співочому колективу назви: «Хор імені Леонтовича при Гайсинських педкурсах». За дослідженнями В. Прибили, в репертуарі гурту першочергове місце відводилося творам М. Леонтовича та інших відомих українських композиторів. Із сценічних лаштунків також звучали ансамблі та хори О. Кошиця, М. Лисенка, С. Людкевича, Я. Степового, К. Стеценка та музичні композиції деяких учасників хору [4, с. 10]. Не викликає сумніву, що в майстерному виконанні співаків потужно лунали «Розпрягайте, хлопці, коней...» Д. Балацького та музичні спроби В. Михальчука. Проте звільнення О. Левитського з посади керівника курсів спричинило занепад співочого колективу у підсумку призвело до припинення діяльності хору. Утім із ліквідацією гуртка не погодилися закохані у хоровий спів ентузаста М. Калинович, Д. Балацький, С. Грошев, В. Михальчук та ін. Вони вирішили створити новий, самостійний співочий колектив, якому й зразу придумали промовисту назву: капела «Зірка» (аббревіатура від «Збірної робітничої капели») [4, с. 11].

За нововведеннями большевицької влади, формування керівних органів самодіяльних колективів мало відбуватися на демократичній основі: вироблення статуту, його реєстрація та обрання ради, керівника, старости і ще декількох відповідальних осіб [31, арк. 25]. Так і сталося – учасники установчих зборів обрали М. Калиновича диригентом капели, старостою – Дмитра Балацького [4, с.]. За даними О. Бугаєвої, хор «Зірка» складався з 60 осіб, в його репертуарі значилося понад 60 творів, зокрема М. Леонтовича (22), М. Лисенка (13), П. Козицького (5), К. Стеценка (5), Я. Степового (4), М. Вериківського (3), В. Михальчука (3), В. Ступницького (2), О. Кошиця (2), С. Людкевича (1), П. Сениці (1). Дослідниця стверджує що з 1924 р.

Дмитро Балацький став художнім керівником і диригентом хору. Під його керівництвом протягом 03.04.1924 – 26.04.1925 рр. колектив виступив з 18 концертами, з яких 15 безкоштовних [32, с. 95-96]. 26 квітня 1925 р. на загальних зборах капели члени колективу вирішили «...*приєднатися до лав Музичного товариства ім. Леонтовича*». На цих же зборах керівник капели Д. Є. Балацький одногосно був обраний постійним представником до МТЛ [4, с. 18] .

Слід зазначити, що большевицька влада не могла погодитися з діяльністю товариства МТЛ, яке, на думку новітніх советських композиторів, проводило українську національну лінію й відхилялося від завдань пролетарського мистецтва. Особливе занепокоєння большевицьких борзописців викликав журнал «Музика», як «*кублo ворожих ідей*», й тому замість МТЛ («*оскільки ім'я Леонтовича було визнане неактуальним для радянської доби*») постало так зване Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ) [33].

Відчуваючи спад прихильності з боку нової влади до популяризації творчості М. Леонтовича та реагуючи на наполягання щодо зміни репертуару з ухилом на виконання російських революційних пісень, Д. Балацький разом з товаришем В. Михальчуком вирішили покинути капелу. На наш погляд, до такого рішення молодих й обдарованих музикантів спонукало бажання удосконалити свої знання та майстерність. Тому молодики покинули Гайсин і перебралися до Києва, де стали студентами Державного музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. Протягом 1925–1929 рр. Дмитро, навчаючись на диригентському факультеті, виступив засновником студентського хору (Київ, 1927), очолював у місті ряд клубних співочих колективів і вокальних ансамблів. Зокрема, у 1929-1934 рр. обіймав посаду музичного вихователя 24-ї школи, водночас у 1931-1932 рр. керував вокальним ансамблем при радіотеатрі, 1932-1934 рр. працював методистом Київського управління народної освіти та центральної станції самодіяльного мистецтва. Вже у наступних 1935-1937 рр. він піднявся до рівня методиста всеукраїнського масштабу й надавав професійні вказівки, обіймаючи вищеназвану посаду в Управлінні в справах мистецтв при РНК УСРР. Принагідно зазначимо, що ЦК КП(б)У доручило управлінські справи колишньому боротьбисту А. Хвилі (Олінтеру) – головному політцензору та запопадливому партноменклатурнику. Саме він на початку 1937 р з подачі начальника музичного відділу Альтшулера призначив Д. Балацького на посаду художнього керівника і диригента Державної зразкової капели бандуристів [11, арк. 16].

Протягом життя в Києві Дмитро Євменович познайомився з низкою композиторів та літераторів, налагодив із ними співпрацю та зав'язав міцні дружні стосунки. Так, у коло його музичних справ увійшли знані в Україні діячі: Микола Шевчук – композитор й аранжувальник; Василь Попівський – відомий диригент і співак, дійсний член МТЛ; Сергій Папа-Афанасопуло – хоровий диригент, співак (бас) і композитор, член Президії Центрального Правління МТЛ та ін. [1, с. 187-188, 195].

Керуючи хорами у військових частинах Києва, Д. Балацький підтримував дружні стосунки з командуванням округу, зокрема з Й.

Якіром (ймовірно, вони були знайомі ще 1920-21 рр. з Гайсина) та іншими військовиками: М. Амелінім, Орловим, Соколенком, котрі у 1937 р. були «*викриті*» як «*вороги народу*» й репресовані. Це стало підставою для певних діячів з оточення Д. Балацького, котрі довірливо повідомили слідчому, що диригент спільно з військовим командуванням брав участь у пиятиках, виїжджав на полювання та риболовлю [11, арк. 60].

Однак, окремої уваги заслуговує дружба Дмитра Євменовича з Максимом Тадейовичем Рильським – видатним українським поетом-академіком, перекладачем, Депутатом Верховної Ради СРСР 2-6-го скликань [34]. Доля їх звела у кінці 20-х рр. і знаний на той час поет щиро полюбив вірного товариша. Про це свідчить вірш «Бетховен», який Максим Рильський написав 1932 р. і присвятив Дмитру Євменовичу. Вчитуючись в поетичні рядки віршу, спадає на думку, що автор на підставі думок, почутих наодинці під час неодноразових полювань, переконався в тому, Д. Балацький не сприймав політику большевицької влади та її руйнівний вплив на культурну спадщину українського народу. На наш погляд, звернення до Бетховена: «*!...Він небу, гордий, показав кулак...*», торкалося саме постаті Дмитра Балацького [35]. Відомо, що доброзичливі безкорисливі взаємини між родинами М. Рильського та Д. Балацького продовжувалася до смерті останнього (1981 р.). Дружина Дмитра Євменовича, Олена Мануїлівна, згодом згадувала, що стосунки поета і музиканта не припинили «*...тяжкі пригоди життя, які не обійшли ні того, ні другого... Дмитро Євменович завжди находив у родині Максима Рильського не тільки гостинність, але й притулок (як це було наприкінці 40-х років, коли повернувся з багаторічної казахської висилки...)*» [2, с. 311]. Про роль видатного поета у збереженні життя Д. Балацького ми повідомимо нижче.

Не викликає сумніву, що розгортання сталінських політичних репресій і шалена кампанія шельмування так званих «*ворогів народу*» серед діячів культури та мистецтва, насторожили Д. Балацького. Для нього не залишилося непоміченим зникнення з культурного простору Києва низки митців відомої нині когорти діячів «*Розстріляного відродження*». Того ж року з його особистого оточення пропали декілька товаришів. Зокрема він дізнався, що 12 червня оперативники НКВС заарештували найліпшого друга В. Михальчука. Чекісти визнали його винним у тому, що під час навчання з 1919 р. по 1927 р. він входив до складу різних націоналістичних груп, а «*...в 1936 р. вступив у націоналістичну, терористичну організацію та був її активним членом*». Під впливом ексекуцій відомого ката-слідчого Акімова (Грідіс, він же Егідес Мирон Маркович) Валеріан Михальчук визнав себе винним і вже 3 вересня його розстріляли [36, арк. 115].

Особливе занепокоєння викликали повідомлення з Гайсина, де родина Балацьких постійно перебувала у полі зору тамтешніх чекістів. До того ж він знав, що його брат Петро у 1932 р. був «*розкуркулений*» і переслідувався органами ДПУ [37, арк. 1]. Без сумніву, Дмитру Євменовичу родичі повідомили, що 1 грудня 1937 р. в КПЗ Гайсинського районного відділення НКВС опинився його двоюрідний

брат Андріан. Заарештованому інкримінували поширення наклепів на політику партії, зриву виборів до Верховної Ради СРСР. Особливою частиною звинувачення стала його антисоветська агітація та ганебні вислови щодо кандидата в депутати Катерини Кожушаної. Мужній А. Балацький не визнав жодного обвинувачення. Але це ніяк не вплинуло на постанову від 28 грудня 1937 р. трійки Вінницького НКВС: *«розстріляти»*. Кати спеціально створеної Гайсинської окружної опер. групи під керівництвом молодшого лейтенанта НКВС О. Ботя вироки виконали 17 січня 1938 р. [29, арк. 18]. До речі, тіла розстріляних цієї ночі громадян чекісти-могильники тихенько закопали на території нинішньої міської школи № 5.

Арешт у серпні 1937 р. А. Хвилі та ще кількох діячів управління мистецтв остаточно деморалізував Д. Балацького й він готувався до неминучої зустрічі з оперативниками НКВС. Як виявилось згодом, під час обшуку у нього не знайшли жодного компрометуючого документу і навіть публікацій колишніх боротьбистів-націоналістів М. Скрипника та ін. Відчуваючи небезпеку, він не зберігав книжок з образотворчого мистецтва, збірників пісень, які особисто редагував його шеф – А. Хвиля. На нашу думку, така обережність, в певній мірі, в майбутній боротьбі за збереження життя надавала можливість захищати свій статус політично нейтрального діяча мистецтв.

Отже, за постановою сержанта НКВД Федоренка 28 лютого 1937 р. Дмитра Балацького заарештували *«...як учасника контрреволюційної націоналістичної терористичної організації та провідника антисоветської агітації»*. Наступного дня в його квартирі відбувся прискіпливий обшук, під час якого оперативник не виявив ніяких компрометуючих матеріалів (лише дві мисливські рушниці з патронами для них) [11, арк. 6].

Аналіз матеріалів кримінальної справи показав, що перебування в київській в'язниці для Д. Балацького перетворилося в неймовірно морально-психологічні та фізичні випробування. Слідчий НКВС, щоб отримати від заарештованого добровільне визнання вини, застосовував усі методи впливу. Зокрема, шляхом перебування в статусі очікування виклику до слідчого він намагався зламати психічний спокій арештованого. Так, від 5 березня, дня заповнення анкети, проти Д. Балацького не проводили ніяких слідчих дій, принаймні, в матеріалах справи протоколи допитів відсутні. Лише 7 липня йому оголосили постанову про звинувачення за ст. 54-10 КК УСРР як *«учасника контрреволюційної організації, за завданням якої проводить серед населення антисоветську агітацію»* [11, арк. 12]. Згоди, 8 серпня, його знову допитали, а наступна зустріч із слідчим відбулася тільки 19 вересня [11, арк. 13, 19].

Вочевидь, що не отримавши потрібних свідчень, слідчі понад пів року намагалися зламати гідність Д. Балацького. Але навіть застосування жорстких методів фізичного впливу не примусили його *«зізнатися у скоєних злочинах»*. Разом з тим, невизнання вини післідного у *«надзвичайно збудженому й напівпритомному стані»* не дуже обходило бузувирів-чекістів [11, арк. 47]. Вони вдалися до перевірених методів накопичення компрометуючих матеріалів. Таким

шляхом була фальсифікація «свідчень» так званих «свідомих громадян» із числа його колег і співробітників. У цьому їм допомогли наклепники І. Ільченко (директор жіночого хору в Києві), В. Лутенко (директор капели «Думка»), О. Дзюбенко (артист Державної капели бандуристів) та З. Аронський (директор цієї капели) [11, арк. 43]. Особливу запопадливість щодо націоналістичної діяльності Д. Балацького виявив на очній ставці керівник капели «Думка» В. Лутенко. Він звинувачував Дмитра Євменовича в тому, що у 1936 р. при активній підтримці з боку А. Хвилі диригент організував чоловічий хор «Хоранс» в складі якого виступали «вороги народу» (М. Шевчук, В. Попівський, С. Папа-Афанасопуло та ін.). Репертуар колективу був складений із давніх пісень, котрі «не відображали дійсність життя сучасного українського народу» та в них звучав «націоналізм і відірваність від справжньої народної творчості» [11, арк. 33 зв.].

Так звані «експерти» з «Укрліта» визначили, що в приспіві музичного твору про М. Єжова в обробці М. Шевчука й насадженого Д. Балацьким для виконання капелою звучав *петлюровсько-гайдамацький мотив*. Більше того, за висновком «фахівців» цієї ж цензурної установи, популярний молдавський (?) або білоруський (?) народний наспів «Меріца», версію якого запропонував диригент, була «...піснею фашистської Румунії» й тому її не допустили для концертного виконання [11, арк. 25].

Вказані вище свідки в один голос стверджували, що Д. Балацький ігнорував пропозиції членів колективу щодо включення в репертуар популярних революційних пісень і творів композиторів інших народів СРСР. Замість них він протягував в репертуар націоналістичні українські пісні на кшталт «Ой у полі жито», «Гей гук, мати, гук...» та ін. Директор капели З. Аронський «свідчив», що художній керівник і диригент надавав перевагу творам композиторів із Західної України. Інший діяч (директор «Думки» В. Лутенко) повідомляв, що Д. Балацький вихваляв творчість емігрантського композитора О. Кошиця та в колективі капели розповідав антисоветські анекдоти, висміював євреїв і критикував уряд за те, що він «забороняє співати багато українських пісень» [11, арк. 30-30 зв.].

Варто зазначити, що застосування проти підслідного жаклихвих методів дізнання, не зламало Д. Балацького. Він виявив неабияку мужність і не обмовив нікого зі своїх родичів, друзів і колег. Разом з тим, незважаючи на категоричну відмову підслідного підтвердити достовірність «свідчень» і таким чином визнати себе винним, слідчий завершив справу. В обвинувальній постанові значилося, що Д. Балацький, як переконаний український націоналіст, «...проводив серед своїх співробітників антисоветську націоналістичну пропаганду, орієнтував капелу бандуристів на буржуазну культуру, мав зв'язок із викритими ворогами народу, в яких користувався заступництвом» [11, арк. 43]. Справу Д. Балацького, обвинуваченого за ст. 54-10 КК УРСР, Особлива нарада при комісаріаті ВС СРСР розглянула 21 жовтня 1938 р. В постанові значилося: «...вислати Дмитра Євменовича Балацького в Казахстан терміном на п'ять років, відраховуючи термін від 1/III-38 р.» [11, арк. 45].

Опинившись на засланні, Д. Балацький 28 квітня 1939 р. написав листа секретареві КП(б)У М.С. Хрущову, в якому виклав усі обставини щодо незаслуженого покарання й прохав його сприяти у перегляді справи. Однак відновлення слідчих дій не змінили вердикту попередньої постанови. Допитавши тих самих «свідків», слідчий повернув справу до Особливої наради НКВС СРСР. Матеріали слідства розглянув опер. уповноважений головного економічного управління НКВС СРСР сержант Нікіточкін. Проігнорувавши звернення секретаря ЦК КП(б)У, чекіст визнав, що «...антисоветські вирази, протягування націоналістичних пісень і зв'язок з ворогами народу Балацького підтверджені показами свідків». Тому в постанові від 27.07. 1940 р. читаємо таке: «*Прохання про перегляд рішення по справі Балацького Д.Є залишити без задоволення...*» [11, арк. 60].

По закінченню 1 березня 1943 р. терміну покарання Д. Балацького знову заарештували й за «*антисоветську націоналістичну діяльність*» 28 липня того ж року засудили на 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (ВТТ) [38, арк. 23 зв.].

Тут варто звернути увагу, що на новому місці в Семипалатинській обл. Казахстану відбулася подія, яка до нині викликає більше запитань, ніж відповідей. Мова йде про звільнення Д. Балацького з ВТТ 10 квітня 1944 р. [38]. Як виявилось, він опинився на волі на підставі Директиви НКВС і прокуратури СРСР від 23 жовтня 1942 р. («Про порядок звільнення з-під охорони засуджених, психічнохворих або важкою невиліковною хворобою»). Однак, за даними Міністерства державної безпеки (нова назва НКВС – **В.Р.**), рішення Особливої наради НКВС щодо Д. Балацького за вказаною «Директивою...» не ухвалювалось [38, арк. 25]. Тому, достеменно знаючи, що Дмитро Євменович не мав проблем із психікою та не хворів невиліковними недугами (прожив майже 80 років), ми можемо лише здогадуватися про справжні причини його звільнення. Можна припустити, що до цієї справи мав пряму причетність М. Рильський, який на той час мешкав у Москві, очолював академічний Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, став лауреатом Сталінської премії в галузі літератури й мистецтва [39, с. 198]. Однак, це лише одна із версій автора цієї статті.

Отже, після звільнення Д. Балацький не мав права виїхати в Україну, а ще 3 роки мешкав у Казахстані. За його свідченнями, він прибув у Київ у 1947 р. та спробував відновити свою творчу діяльність. Однак, як свідчать матеріали його кримінальної справи, він зразу ж потрапив у «розробку» НКВС УРСР. Тому, ймовірно, за «*рекомендацією*» чекістів, він покинув столицю й перебрався до Одеси, де у 1947-48 рр. працював в Одеській філармонії. Спроба у 1949 р. обіймати посаду хормейстера ансамблю пісні і танцю в Києві закінчилася невдачею [38, арк. 94]. На наше переконання, ті ж самі органи прозоро натякнули, що йому краще перебратися із столиці в інше місце, адже звідси він може опинитися в якомусь закладі на Колимі. Тому у жовтні 1949 р. Дмитро Євменович переїхав до Полтави, де протягом понад 30 років реалізовував свій неймовірний талан й зумів утвердитися як видатний диригент і хормейстер, умілий організатор співочих колективів, педагог та культурний діяч. У цьому ж місті Дмитро

Євменович 15 березня 1981 р. відійшов в інший світ. Вдячні полтавчани високо поцінували заслуги Д. Балацького перед громадськістю краю й на його честь була названа одна із вулиць міста [39].

Підбиваючи підсумки діяльності Дмитра Євменовича Балацького, ми звертаємо увагу на наявність в сучасній історіографії неоднозначних даних щодо автора музики всенародно відомої пісні «Розпрягайте, хлопці, коней...». Зокрема, в інформативному просторі з'явилося повідомлення, що автором цього твору був полтавчанин І. Негребицький, який служив під командуванням одіозного отамана Н. Махна. На наше глибоке переконання, ця версія не витримує ніякої критики. Ми впевнені в тому, що як би вона була популярним маршем махновців, то в період панування большевицької влади цієї пісні ніхто б на офіційному рівні не чув і не співав. Про це потурбувалася б армія фахівців советських органів цензури. Натомість, відомо, що пісню в обробці Д. Балацького в 1935 р. видали на грамплатівці у виконанні капели «Думка». Того ж року у виконанні Червонопрапорного ансамблю пісні і танцю червоної армії вона заповонила музичний простір величезного СРСР. Після появи у 1939 р. фільму «Трактористи» (там звучала ця пісня) її співали чи не в кожній хаті. З досвіду прожитих років ствержуємо, що «Розпрягайте, хлопці, коней...» можна було почути за щедрим столом під час проведення традиційного застілля з нагоди підбивання підсумків щодо будівництва розвинутого соціалізму. Рядові й поважні партійно-советські діячі в какафонічному виконанні, але дружно зятагували цей шедевр. Тому, враховуючи наведені вище аргументи та опираючись на повідомлення П. Ротача про історію виникнення пісні, ми погоджуємося з думкою українського фольклориста Л. Кауфмана, що пісня «Розпрягайте, хлопці, коней...» була написана Д. Балацьким у Гайсині у 1918 р. Вона набула шаленної популярності й тому стала народною [16].

Тут доречним можуть стати висновки начальника відділу культури, молоді та спорту Гайсинської міської ради М. Ричкова, що *«...на Україні, звичайно, не знайдеться такої людини, яка б не чула, не знала пісні «Розпрягайте, хлопці, коні». А народилась вона у Гайсині, з гайсинських садів жар-птицею випетіла в широкий світ і здобула собі всенародну славу. Дужі крила цієї славній пісні дає у 20-х роках минулого століття Дмитро Балацький...»* [40].

Отже, на основі оприлюднених у даній статті автентичних джерел, ми вважаємо за доцільне рекомендувати редакціям довідково-краєзнавчих видань ввести зміни у біографію Дмитра Євменовича Балацького, зокрема днем його народження вважати – **8 листопада 1901 року**. Варто на рівні громади Поділля, зокрема Гайсинського краю, гідно вшанувати постать Д. Балацького як видатного диригента, педагога й композитора і провідника музичної спадщини українських композиторів. Унікальний талант організатора хорових колективів та непереможна закоханість у давні народні пісні може стати підставою для встановлення меморіальної дошки, а також присвоєння його ймення самодіяльним і професійним хорам та народним співочим гурткам Не викликає сумніву, що довголітня творча діяльність Д. Балацького – композитора, фольклориста, диригента і педагога – повинна стати

предметом дисертаційних та науково-краєзнавчих досліджень і заслугує на широке висвітлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бугаєва, Олена Валентинівна*. Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича (1921–1931) : біографічний словник / Олена Бугаєва ; наук. ред. В. І. Попик; Національна академія наук України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – URL: [http:// irbis-nbuv.gov.ua/everlib/ item / er-0002069](http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002069)
2. *Ротач П.* Рядки за рядками, літа за літами. Полтава : Верстка, 2005. С. 311–317; 475–488.
3. *Семенко Л. І.* Балацький Дмитро Євменович // Їх поєднала пісня Леонтовича. Вінниця : Едельвейс і К, 2007. С. 43.
4. *Володимир Прибила*. Гайсинщина: відгомін пісні Леонтовича Житомир: Видав. «Рута», 2024. 88 с.,
5. Балацький Дмитро Євменович // Митці України / За ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 4
6. *Кушка Н. М.* Балацький, Дмитро Євменович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Балацький, Дмитро Євменович> (дата звернення: 6.11.2024).
7. *Гамкало І.* Балацький Д. Є. // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ : Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2006. Т. 1. С. 128.
8. Балацький Дмитро Семенович / І. Д. Гамкало // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Режим доступу : [https:// esu.com.ua/article-41180](https://esu.com.ua/article-41180).
9. Електронний ресурс – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/8>.
10. ДАВіО, ф.Д-904, оп. 13, спр. 112.
11. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32387 пф., Т. 1.
12. ДГА СБУ, спр. 57686 пф.
13. *Валерій Рекрут, Сергій Гальчак, Костянтин Завальнюк*. Непрочитані сторінки життєпису і поетики Лавра Миронюка. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 328 с.
14. *Валерій Рекрут*. Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том II: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник / В. П. Рекрут. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2022 408 с., іл.
15. *Кауфман Л. С.* Пісня знаходить автора. Київ : [б. в.], 1966. 48 с.
16. *Валерій Рекрут*. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 844 с., іл.
17. Заклик // Народня думка, 1919. № 14.
18. Головний Отаман в м. Гайсині // Народна думка, 1919. № 13.
19. Постанови повітов. учительського з'їзду // Народня думка, 1919. №15.

20. Коцур В.П., Молоткіна В.К. Молодіжні громадські організації в полікультурному просторі Радянської України 1920-1930-х рр.: Монографія / Віктор Петрович Коцур, Валентина Костянтинівна Молоткіна. Переяслав-Хмельницький, 2014. 197 с.
21. ДАВіО, ф.Р-2625, оп. 2, спр. 38.
22. ДАВіО, ф.Р-2233, оп. 3, спр. 2.
23. «Позапартійна група вільних соціалістів» // Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. Винница: Издание Подгубчека, 1922.
24. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 7015.
25. Там само, спр. 7012.
26. Там само, спр. 7010.
27. Там само, спр. 4653.
28. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 20355.
29. Там само, спр. 12770, арк. 9 зв.
30. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53280.
31. ДАВіО, ф.Р-882, оп. 1, спр. 115.
32. Бугаєва О. В. Архівна спадщина Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича: монографія / Олена Бугаєва : НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; наук. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2011. 388 с.: іл.
33. Янковська О.В. МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ М.ЛЕОНТОВИЧА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Muzychne_tovarystvo
34. Соловей Е.С. РИЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович [Електронний ресурс]. URL <http://www.history.org.ua..>
35. Рильський М.Т. Збірка віршів «Знак терезів», 1932 р.
36. ДГА СБУ, спр. 58686 п.ф., Т. I.
37. ДАВіО, ф.Р-2000, оп. 1, спр. 37.
38. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32387 фп., Т. II.
39. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т.9.
40. Електронний ресурс – Режим доступу: <http://kultura.mr.gov.ua>

Тетяна Пірус

ТРАДИЦІЙНІ ОБРЯДОВІ СТРАВИ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇХ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. *Обрядові страви є важливою складовою духовної і матеріальної культури українців Поділля. У статті подано опис обрядових страв, які збереглись до нашого часу.*

Ключові слова: *традиційні свята, обрядові страви, українці Поділля.*